ЗАНАПАЩЕНА КЛІО

"На рівні із травою, коло чиїхось ніг" (З китайської поезії часів лихоліття.)

Що? Що повинна вчинити людина, котра, замолоду захоплена привабливими гаслами й метою, згодом побачила, що справи рук її згубні? Навіть не марні, як у випадку з більшістю безталанних, а цілком ворожі, небезпечні, як для неї особисто, так і для оточення. Що повинен вчинити громадянин, який створював державу, присвятивши їй кращі роки свого життя, коли виявив, що його ідеал облудний? Що повинен вчинити батько родини, на утриманні якого троє дочок і дружина, знаючи що вся його праця йде на користь ворогам народу? Що повинен вчинити історик, усвідомивши, що, принісши в жертву майбутньому правду про минуле, без вороття заплутався у брехні та фальсифікації?

— На ось, прочитай і відреагуй, — з хитрим усміхом сказав дід, простягаючи мені друкований текст, коли я якось забіг до них після роботи. Поклавши два аркуші до теки, я пообіцяв, що занесу наступного дня. Дід довіряв моєму редакторському хисту, бо на той час я вже мав у доробку переклади трьох книжок і два роки журналістського стажу. Вдома я переглянув матеріал. Це була стаття до історичної енциклопедії УРСР "Історичні погляди Т.Г.Шевченка" Стисла за вимогами жанру, в цілком радянському дусі стаття не вимагала особливих виправлень. Але я знав, чого хотів від мене старійшина роду. Це було в продовження нашої попередньої розмови про необхідність використовувати всі лазівки для пропаганди українськости.

— Ти ж бо знаний вчений. Тобі й віри більше та й змоги сказати не те, що в мене, початківця-газетяра, — вимагав я від тов.професора дієвости.

Отже, зараз мені було надано нагоду запровадити в життя свої гарні наміри. При всьому моєму бажанні я не міг написати у тій статті, що

історичні погляди великого поета сформувалися під впливом народної творчости, студій козацьких літописів, дружби з передовими українськими інтелектуалами: Куліш, Костомаров, Гулак. Що, дійсно, чужий національній обмеженості та непримиренний до національних утисків, він дружив і з російськими, і з польськими митцями, культурними, громадськими діячами, революціонерами. Хоч саме такими були наші уявлення про історичні погляди Шевченка. Я робив незначні перестановки (контекст залишався позакромольний: з соціяльною нерівністю, дружбою народів етс), прибравши лише "визначний вплив" російських революціонерів-демократів, натомість вказуючи на благотворні взаємини з російськими та польськими діячами, широке знання

європейського мистецтва, літератури тощо. В остаточній редакції не стало обов'язкових принизливих панегіриків на честь російських впливів. Після виходу енциклопедії в світ з історичними поглядами Шевченко відбулася метаморфоза, якої навіть я, призвичаєний до видавничої сваволі, не сподівався. У спотвореній статті йшлося про історичні погляди російського раба і то радянського періоду.

Задзвонив дзвоник, і дід підійшов до телефону. Мовлено було з того боку дроту дуже мало, але, коли старий поклав слухавку на важіль, він перемінився на виду.

— Вона сказала: "Я від вас цього не чекала, Михайле Івановичу" — глухо видушив із себе і вийшов до другої кімнати.

В університеті, на вулиці хтось ні-ні та й запитував , навіщо він написав ту рецензію? З тим самим запитанням завернувся до нього й я. В 1968 році, коли свіжі подуви злинули в ще донедавна вакуумі громадського життя, моральний авторитет науковця набирав реальної вартости. Тож несподівана стаття— відгук на книжку Плачинди "Неопалима купина" в газеті "Молодь України" стала недобрим мазком на імені історика Михайла Марченка. Професор-ліберал (тут і далі вся термінологія дана, виходячи з радянських реалій), охоче слуханий

студентами, чи не самітній науковець серед партійних чинуш та нездар істфакультету і раптом — на тому самому боці та ще з огидною чорносотенною фразеологією. Виправдальних моментів для такого кроку ніхто не бачив. На язиці в знайомих було: це не сталінські часи, коли україножерством рятували душу. Дід пояснював справу таким чином. До нього звернулися з редакції з проханням написати рецензію стосовно сумнівної слави книжки Плачинди. Представник газети довірчо сказав, що критика в антиісторизмі, ненауковості заступить небажане звинувачення автора в націоналізмі. Бо "в верхах" роблять саме такий закид. Отже, "щоб були ситі вовки й цілі вівці", потрібна конструктивна критика. От у такому толерантному ключі й було замислено злощасну статтю. Мова йшла про фактичні помилки, потребу обережніше ставитись до історичних осіб та подій. За зразок творів на історичну тему пропонувалося "Мальви" Р.Іванчука. Але після здачі до редакції матеріалу вельмишановний автор, чий підпис стояв під ним, влади над змістом уже не мав. Рецензію було переінакшено, витримано в тоні класично культівських часів. Дід, прочитавши газету, не знав, де себе подіти, і тільки з серцем вимовив: "Ну, навіщо я вліз у те багно?"

С.Плачинда, який одразу зателефонував до Михайла Івановича, по з'ясуванню намірів та наслідків все зрозумів і претензій до рецензента не мав. Претензії залишилися в тих, хто бажав бачити в Михайлові Марченкові поборника правди в науці, хто, шануючи його за наукові праці, вірив: сумління вченого не дозволить йому забруднитися в холуйському конформізмі. Адже ще недавно професор КДУ виступив із публікаціями.

де з погляду науковости давав одкоша римаренкам, чередниченкам — усій барзописаній раті, що в запопадливому завзятті відносила до націоналістичних навіть твори Ів.Франка та Лесі Українки. Подібний ярлик давав підстави ревнителям інтернаціоналізму й братерського єднання обтинати до решти жалюгідний ерзац національної культури, який мав до вжитку український радянський народ. Тому полемічний виступ Мих. Марченка у "Вітчизні" проти перегинів у монографії "Засади українського буржуазного націоналізму" (автор Римаренко, 1967 р.) справив належне

враження, звісно, щодо жодних прямих випадів проти магістральної теми не могло бути й мови, але вже те, що під сумнів узято наукову спроможність "Засад", було достатнім.

Хтось мало обізнаний з умовами творчости при тоталітаризмі, прочитавши ці рядки, скептично зауважить: яка, мовляв, ціна усім тим недомовленостям, натякам, критиці без критики? Що він звершив, той учений, коли більшість його праць антинаціональна, більшовицька? Я не даремно розпочав нарис із низки запитань, що на них мав відповідати інтелігент дідової Генерації. Вчені, котрі були беззастережно проти радянської влади, давно знищені. Залишилися в крайньому кращому разі такі, як мій дід — будівничі, які з жахом дивляться на витвір своїх рук. Чи ж дивина, що після самовідданої буремної юності, виснажливої, завдяки сталінським концтаборам, зрілости, вони не знаходять сил при старості на новий пошук, утвердження або заперечення. Абстрактне добро та праця в межах можливого — ось невиголошене кредо старого професора.

На початку 60-тих років він їде до Ленінграда, де захищає докторську дисертацію з української історіографії. Тема, якої йому ніколи б не захистити на Україні, була прийнята в російському місті з не витруєними до решти академічними традиціями. Звання доктора наук уможливлювало працю над ще більш хисткою темою "Історія української культури". Посібник для студентів та вчителів з однойменною назвою був першим виданий по війні в УРСР і, наскільки мені відомо, подібного більше не видавали. Тенденційна — так, недосконала — так, а проте єдина книжка, з якої багатомільйонний народ-страдник міг щось легально дізнатись про свою культуру.

— Чому ти не хочеш піти на вечір пам'яті Кримського? — я сприймав дідове небажання як примху і невиправдану впертість.

Його запросили до клубу Спілки письменників виступити із спогадами про славетного академіка. І хоч не знайомий особисто, він добре знав передвоєнні часи, коли доводилося жити та творити одному з

найвидатніших світових орієнталістів. Я наполягав, доводячи, що люди хочуть прочути про Кримського, занехаяного і довго замовчуваного.

— Зрештою, це твій громадський обов'язок, — навів я останній аргумент.

— А що я їм скажу? — раптом вибухнув дід. — Як над ним знущались

і допитували в КДБ? Як його ні за що запроторили на заслання? Як, повернувшись звідти, нужденний, в обшарпаному пальті, підперезаному мотузком, він прийшов до університету і швейцар не пустив його до середини? Чи сказати, як не видавали його праці? Як знищили його архів — безцінні "Історію хазар", дослідження з історії України на матеріалі східних літописів та хронік? А чи про те, як його разом з іншими нашими інтелігентами на початку війни повантажили в телятник і етапом вивезли "в евакуацію"?

Таким схвильованим я ще не бачив свого завжди лагідного і стриманого діда. Я відчув: як не рідко згадує він про своє ув'язнення, але три роки в Новосибірській тюрмі з пам'яті першого радянського ректора Львівського університету не вивітрилися.

На ювілейному вечорі до 100-річчя Агатангела Кримського про його наукову спадщину , неминущу славу мовилося багато і патетично. Одначе, коли до чергового промовця, а ним був доктор філологічних наук Зосенко, надійшла записка з проханням висвітлити обставини смерти вченого в Казахстані 1942 року, реакція була несподівано бурхливою.

-Я не знаю, як помирав Кримський, — кипів від обурення зав.відділом Інституту літератури АН УРСР. — Я тоді воював, був далеко на фронті і звідки мені знати всі обставини? Я не розумію, навіщо питати про останні роки його життя з такою підковикою? І, взагалі, хто написав цю записку? — я просив би встати.

Усе діялося за класичним радянським анекдотом: "На з'їзді йде жвава дискусія про демократичні норми життя, колективне керівництво, підвищення життєвого рівня трудящих. Виведений енергійністю виголошуваного з летаргії невтручання делегат Іваненко підносить руку і просить слова.

— Я хотів би знати, куди з крамниць поділося м'ясо, масло, молоко, яйця? — З президії йому зичливо відповідають, що ваш запит записано, розберемося. Минув час і відбувається наступний з'їзд. Знову доповідачі палко промовляють про демократичні норми життя, колективне керівництво, підвищення життєвого рівня трудящіх. Делегат Петренко підносить руку і просить слова:

— Я не хочу знати, де поділися м'ясо, масло, молоко, яйця, — хочу знати, де подівся мій сусіда Іваненко?

На Засенкове запитання з трибуни зала німувала.

— Ніде не хочуть друкувати моєї "Історіографії", — нарікає дід на щасливу дійсність.

Значно розширена й доповнена, порівняно з першим виданням 1957 (?) року, доведена до кінця XIX сторіччя монографія в основному відповідала науковим вимогам. Бо відтоді, як зняли категоричне табу на джерела з історії України, дід поквапився включити майже все відоме дослідникам. — Зрештою, її завжди можна буде доповнити, — сказав якось. Проте в надрукуванні відмовили і в "Радянській школі", і "Науковій думці", й анемічному університетському видавництві.

Зараз не на часі, — цитує він когось із вершителів авторських доль.

У травні 1972 р. з першого секретаря зняли Шелеста і скрізь на проведених партзборах було, згідно інструкції, обговорено про підвищення ідейно-політичного рівня та необхідність рішучої боротьби з

усіма проявами буржуазного націоналізму. Отже, знову неактуальна українознавча тематика, знову — не до, а від джерел. Щиро прагнув старий професор приносити своєю працею користь; він неодноразово ухилявся від захвалювальних брошур та статей, намагаючись бути вірним науці. Тільки хоч як не викручуйся, скільки не уникай, а "реакційних, буржуазно-націоналістичних" істориків мусив ганити.

— Я чув, збираються видати праці Грушевського? — запитую я в нього під свіжим враженням від ювілейної статті в "Радянській Україні" 1966 року.

— Навряд, — песимістично відказує дід. — Він суперечить усім офіційним теоріям з історії України. Неспростовний,тому й заборонений. Ну, та й відомо: всі, хто його лає, у нього ж таки безсоромно списують.

— А я читав і в тебе, що Грушевський сякий-такий.

— Інакше б книжки не видали.

Про те, що книжку з інсинуаціями не треба друкувати взагалі, я не згадав. Тому що це рівнозначно зажадати: не треба жити. Коли довкола лицемірством просякло все: преса, кіно, театр, література, збори, лекції, оцінки — напівправда та мала брехня у власній книжці здаються чимось цілком виправданим. Забуто лише, що ця мала брехня є частиною великої загальної. І що тоді різниці вже між ними не існує. Тим не менше в хвилини самоаналізу дід здавав справу щодо реальної вартости праць, написаних за методологією радянської історичної науки. Якось ми обговорювали книжку "Історичні погляди Т.Г.Шевченка". Я висловив своє "фе" з приводу прочитаного і сказав, що це далеко не найкраща з його праць. Дід незлобиво захищався, посилаючись на те, що він перший у повоєнні часи аналізував "Великий льох" та "Розриту могилу", дозволивши згадки про російський великодержавний шовінізм. Але його аргументація була малопереконливою, здавалось, він і не прагнув мене переконати. Насамкінець дід підійшов до письмового столу, де в нього

зберігалися документи. Пошукавши щось серед паперів, він простягнув мені газетну витинку:

— На, почитай, що пишуть про мене в Канаді.

Заголовок рецензії питав: "Хто справжній фальсифікатор?" — і далі в нищівному тоні автор розглядає книжку підсовєтського історика Михайла Марченка : "Історичні погляди Т.Г.Шевченка".

Дід почекав, доки я дочитаю до кінця, і з сумним усміхом сказав:

— Це найкраща рецензія в моєму житті.

Вдома він декілька разів з повагою згадував свого співробітника по інституту історії передвоєнного часу Оглоблина. Того самого нинішнього голову Вільної УАН у Нью-Йорку, чиє ім'я в радянських публікаціях пов'язано замалим не з гітлерівськими газовими камерами. Натомість дід говорив про нього як про доброго історика, добру людину. Я розумів цю ностальгійну ретроспекцію як данину справжній історії, що твориться десь далеко і не з примусу. Адже ім'я Оглоблина досить небезпечне, щоб навіть у родинному колі відгукуватись про нього прихильно. Міг же дід змовчати про те знайомство, як мовчав, майже нічого не розповідаючи, про свої поневіряння в сталінських тюрмах. І писати задля шматка хліба, писати, женучи докори сумління, свідомість хибности чиненого — иже писах, писах!

Історія! Як боляче відплатила вона, коли жорстоко побитий в темні вулиці заплічних справ майстрами 77-літній пенсіонер майже втратив розум. Стан психічного розладу — констатують лікарі. Понівечений державою, якій присвятив життя і талант, знівечений лише для того, щоб бути осторогою іншим: бійтеся! Бійтеся мати онука-політв'язня, бійтеся брати в зяті націоналіста Миколу Горбаля, бійтеся дозволяти дочці Аллі Марченко, відмовившись від громадянства, домагатися виїзду до Америки.

— Вони поширюють про нас чутки, ніби це з КДБ побили Михайла Івановича, — нарікав на співбесіді офіцер-оперативник одному з моїх родичів. — Ну. скажіть самі (!) — навіщо нам це робити?

Дідусь зараз часто стоїть біля вікна, безтямно дивлячись на Дніпро. З вицвілих, колись синіх очей його котяться сльози.

1980рік. Саралжин, Казахстан.